

Kontekstê Sembolîkî de Analîzkerdişê Kekû ya Zazakî¹

Xulasa

Sanikî, bi vatişo tewr sadeyo ke berê ke sînoranê raştiye îxlal kenê û merdim vejînenî xeyalan ê. Nê sanikê ke cuye bi xeyalan xurt kenê, ma benê welatanê xeyalîyan ke sînorê înan çin o û nê raywanîyanê bêwextan de deyîra yew zıwanê weşî vanê ha vanê. Dekewtişê dinyaya sanikan ke çicîye, safiye, holîye û heskerdişî ano ma vîrî, zaf eleqeyê nê dekewtişî bi gêrayîşê rindîye est o. Tutê şansinî yê dinya û ge-ge pîlan zî nê sanikî zıwananê cîya-cîyayan de goşdaritî, la ameyo vînayîş ke cayê ke înan bi nê sanikan raywanî kerde û dîyê zaf manenê yewbînan. Ma na xebate de, kerd ke sanika Kekû ya ke Çewlîg de bi zazakî yena vatiş û yew eserê muhîmî yê kulturê fekkî ya, analîz bikerê û naye ser ra edebîyatê şarî de cayê ci îzah bikerê. Gama ke ma sembolê na sanika ke fekkî şarî ra ameya arêkerdiş şirove kerdî, ma dî ke a vîyarteyê sosyal û kulturî û ewroyê komelê Zazayî ra zaf melumatan ihtîva kena. Ma muşahede kerd ke analîzkerdişê sanikan yê sembolîkî û hafızaya(vîro) kolektîfe û bine hişmendî mîyan de têkilîyêk est a, ancîna ma kerd ke na têkilî îzah bi tefaruatanê ci îzah bikerê. Naye ra teber na sanika ke îmkanê zaf hetan ra wendiş û şirovekerdişî da ma, ma aye sanikanê kulturane nêzdîyan û duran reyde muqayese kerde, cimendiş û cîyayîyanê ci tespît û şirove bikerê.

Çekuyêkîlîfî: Zazakî, Zaza, sembol, Kekû, sanik.

The Symbolic Interpretation of the Zazaki “Keku”

Abstract

Tales, in a way, transcend the boundaries of reality, opening doors to dreams and imagination. These tales, which nourish life with dreams, sing the song of a festive language that takes us on timeless journeys through boundless geographies. Entering the world of tales, which are remembered with childhood, innocence, goodness, and love, is closely related to seeking this beauty. The lucky children of the world, and sometimes adults too, have listened to these tales in different languages; yet, the places they journeyed to through these tales seem remarkably similar. In this study, we aimed to explain the place of the tale Keku—a significant product of oral culture, told in Zazaki in Bingöl—within Zaza literature, based on analysis and findings from a Zazaki tale we collected. While interpreting the symbols in this Zazaki tale, we observed that it contains much information about the social-cultural past and present of the Zaza community. We noted that the symbolic analysis of tales is associated with collective memory and the subconscious, and we attempted to explain these connections. By comparing this tale, which offers us the possibility of a pluralistic reading, with tales from both nearby and distant cultures, we aimed to identify and interpret similarities and differences.

Keywords: Zazaki, Zaza, symbol, Keku, tale.

¹ No tez nuştoxî teza xo ya masterî ra gêriyayo.

BİNGÖL ÜNİVERSİTESİ

YAŞAYAN DİLLER ENSTİTÜSÜ DERGİSİ

Yıl/Year: 2024 • Cilt/Volume: 10 • Sayı/Issue:20

Buşra GÖKALP

busragermany@hotmail.com

Dr. Bingöl Üniversitesi, Zaza Dili ve Edebiyatı

Orcid: 0000-0001-7374-2388

Makale Türü / Article Type:

Araştırma Makalesi / Research Article

Makale Geliş Tarihi / Received: 25.10.2024

Makale Kabul Tarihi / Accepted: 09.12.2024

Makale Yayın Tarihi / Published: 29.12.2024

DOI: 10.56491/buydd.1573629

Atıf / Citation:

Gökalp, B. (2024). Kontekstê Sembolîkî de Analîzkerdişê Kekû ya Zazakî. Bingöl Üniversitesi Yaşayan Diller Enstitüsü Dergisi, 10(20), 30-41.

<https://doi.org/10.56491/buydd.1573629>

Destpêk

Ma verê, sanika Kekû ke merkezê Çewlîgî de timûtim yena vatiş esas girewte û dest pê xebata xo kerde. Prosesê na xebate de ma tespît kerd ke Çewlîg hetê sanikan ra wayirê yew binawanîya kulturî ya gird o. Na mintîqa de sanikî nîspetê girdî de estîşê xo muhafaşe kenê û xususen dewan de hema zî fek ra bi fekkî yenê vatiş.

Seke ma zanê, komelê ke înan zaf erey dest bi edebîyatî kerdo, înan de edebîyato fekkî qewetin o. Ma eşkenê ney bi rehetî semedê komelê Zazayan zî vajê. Ma şahid benê ke nê eseranê fekkîyan pê elementê cuya rojane, bawerî, dîn û rîtuellan şekil girewtê. Kes eşkeno tede muşahadeyê yew ziwane sembolîk bikero. No ziwano sembolîk hetêk ra îmajê surreal û xeyalî yê sanikanê analîzbîyayeyan hasil keno, hetê bînî ra zî îmkân dayo ke muhtewaya sanike de rastîye bi şekilanê cîya-cîyayan de bêro cakerdiş. Sanikê ke yê komelanê cîya-cîyayan ê, yewbînan mîyan de estbîyayîşê cîyayî û seypemendişê înan, nê ziwane sembolîkî ra eleqedar ê. “Sanikî wextê qediman ra mîras mendê, tede unsurê mîtolojî û kulturo fekkî, bawerî û tayê formelê qalibî hîna zaf ca gênî û heto bîn ra zî edebîyatê nuşteki rê yew binge awan kenî. Bi mantiqê xo yew mesajî perwerdeyî û însanî danê.”²

Erich Fromm ney îdîa keno: “Cîya-cîya hewnan dîyayîşê merdiman çiqas ke tebî yo, cîya-cîya mîtan peydakerdişê cîa-cîya welatan zî hende tebî yo. Feqet herçiqas heme cîyayî bibê zî, heme mît û hewnî wayirê yew hetê muştêrekî yê. O zî no yo ke vatişê pêrunê eynî yo, bi ziwane sembolîk nusîyayê.”³ Tek ziwano unîversal o ke merdimîye awan kerdo, ziwano sembolîk o; seba ke ziwane mîtan, sanikan û hewnan bêro famkerdiş gereke no ziwano sembolîk bêro tehlîlkerdiş.

Na sanika ke hetê ma ra ameya arêkerdiş de, ma ziwane aye yo sembolîk tehlîl kerd û xebata ma zî pê nê tehlîlkerdiş şekil girewt. Ma kerd ke hedîse û datayê ke (*veri*) bi sembolan ameyê îfadekerdiş, heqîqeto ke peyê înan de nimite yo bivînê û manayanê înan tehlîl bikerê.

1. Ziwano Sembolîk

Ziwano sembolîko ke sey îşaret, rêçe, îma manayê ey est ê, datayo (*olgu*) semantîko ke pêyê çîyo ke aseno de nimite yo. Zey simbolos vîyarto grekkî, sey *symbolus* zî vîyarto latinkî, înan ra zî bi şekil û telafuzê xo yo ewroyên vîyarto ziwananê Ewropayî.

Îcab keno ke verê ke mefhûmê sembolî ke vatişanê şaran de ca gêno, ser o bêro vindertiş gereke çekuya “sembol”î hol bêro eşkera kerdişî. “Sembol” yew çîyo ke merdimî nêşkenê ey bi hîsan îfade bikerê, sey objeyê muşexes (*somut*) yan zî îşaret, tîmsal, biçîmê ke ey musneno/nawnenno terîf beno.”⁴

Jungî, kitabê xo Merdim û Sembolê Ey de, sembolî sey “... yew term, yew name hetta yew resim o ke çîye ke cuya rojaneyî ra yene zanayîş û şinasîyenê la têkilîyanê otantîkan îlaweyê manayanê înan keno” terîf kerdo. Jung nê terîf ra hereket keno û mefhûmê sembolî sey xo teberdayîşê hişmendî (*şuûrî*) zî terîf keno.”⁵

Yew çekuye yan resim, gama ke manaya xo ya verên, akerdeye ke dest de fam bena ra zêdeyêr mana îhtîva bikero, o wext bena/o sembolîk. A game yew heto “binhişmendî”yo ke mumkun nîyo ke tam bêro terîfkerdiş, bêro zanayîş û hîra qezenc keno. Kes nêşkeno ke terîfkerdiş û izahkerdişê nê hetî ra hêvîdar bo. Aqilê merdiman wexto ke sembolî cigêreno, reseno tayê fikran ke ê teberê kapasîteya famkerdişê mentiqî de yê. Tekere ma bena ver bi tîja “pîroze/bimbareke”, la na nuqta de mentiq mecbur o ke nebesîya xo îtîraf bikero; kes nêşkeno çîyo ke “pîroz” o terîf bikero. Eke ma pê zekaya xo ya sînorkerdeye yew çîyî sey “pîroz” name bikerê, o wext ma ey goreyê rastîyanê (heqîqetanê) muşexesan ney, goreyê bawerîyan name kenê.”⁶

Seçkî yo ke têkilîya temsîliya semantîkî ke manaya bineyên û serênî yê sembolî mîyan de awan beno ra behs keno, bi no hawa îfade keno ke yew sembol daîma seba ke manaya serêyine temsîl bikero est o.

Goreyê Sembolîzmî, heqîqetê nîzamê berzî, bi yew nîzamî ke ey ra cêrêr o temsîl beno. La mumkun nîyo ke eksê ney bibo. Yew sembol tim, tewr tay semedê îfadekerdişê manaya yew corêne îfade bikero, est o. Sebebê estbîyayîşê xo

2 Okan Alay, Analîzê Arketîpkî yê Sanika “Xerîb û Nasîb”î. *Nubihar Akademi*, 5(19): 2023. 121-132, s. 123.

3 Erich Fromm, *Rüyalar Masallar Mitler*, İstanbul: Say Yayınları, 2015, s. 20.

4 *Türkçe Sözlük*, C. 2, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2005, s. 992.

5 C. Gustav Jung, *İnsan ve Sembolleri*, (Çev. Ali Nahit Babaoğlu), İstanbul, 2009, s. 20.

6 Jung, e. n. v. , r. 21-22.

no yo. Yew heqîqeto ke aîdê alemê bineyên o, alemê berzî temsîl keno, la ‘serêr’ ‘bineyên’î temsîl nêkeno. Merdim eşkeno vajo no maneno ro roşnaya ke şewlê aye ginayo serê awe ro. Şewlê ci roşna temsîl keno, la roşna şewlî temsîl nêkeno. Zerfe mektube temsîl kena, la mektube zerfe temsîl nêkeno.⁷

Seçkî yo ke vano sembol yew tewirê komunîkasyonî yo ke çîyo îlahî yo, pê ey benî ademî reyde têkilî roneno, na mana de badê ke nê komunîkasyonî hîrêrehendin (*boyut*) ra analîz keno, înan hişmendî ra teber (binhişmendî), serê hişmendî û telepatî reyde teklîf keno: “Sembolî, ma reyde kewtişê komunîkasyonî yê çîyo îlahî yo. No komunîkasyon, sey dinyaya fizîkî ra hayîdarbîyayîş, raywanîya ma ya manewî ra hayîdarbîyayîş û mesajanê sembolîkan ra hayîdarbîyayîş hîrê merhelayan de aver şina. Nê hayîdarbîyayîşî sewîyeyanê hişmendî (şuur), binhişmendî û serhişmendî ca gene. Hişmendî; pê çekuyan, binhişmendî; pê sembolan, serhişmendî; pê telepati komunîkasyonî keweno.”⁸

Sembol yew obje, resm, kes yan zî yew fiksîyono (*imge*) ke zihn de peyda beno bo, yew muqabilê ey yo semantîkî est o. Na mana de çî biyayîş yan zî bi kamcîn îmajî muqabelekerdişê ey ra vêşêr, muhîm datayo semantîk o ke o temsîl keno, wazeno kamcîn mesajî bido muxatabî/e. Na babete ser o Ersoy fonksiyon û ehemîyetê semabolî wina îfade keno: “Her îşareto ferdkî yo ke rîayetê muqabilîyetê temsîlî keno, bi no hawa yewna çîyî îfade keno, yew çîyo ke amade (hadre) nîyo û fambîyayîşê ey nemumkun o, yew atmosfere tebî (naturalî) de dawetê zihnî keno, yew ‘sembol’, ‘tîmsal’ o. Beno ke nê yew desen, yew eşya, yew resim, name, dîyalog, alegorî, kes yan zî dezgeh bê. Kes eşkeno sembolî/tîmsalî îzafe kerdiş, neqilkerdiş, şebeynayîş (*benzetme*), yew cayî de pêserkerdiş zî terîf bikero. Yew tîmsal/sembol bi xo çî yo, no ney, mesajo ke wazeno neqil bikero muhîm o.”⁹

Hemê tarîxê merdimîye de sembol, sey ziwanê ke mesajo ke wazeno bidîyo kirişnayo û yew mesaj îhtîva kerdo, ke no yew mesaj o ke binê manayayan û îmgeyan de yo û rasterast fam nêbeno ameyo gurenayîş. Eynî wext de kes eşkeno sembolan sey çîyê ke zihnî de est ê, bi hawayo îxsasin (*üstü örtülü*) teberdayîşê înan terîf bikero. Na mana de her îşaret wayîrê senîniya unîversal nîyo û ancîna na mana de sey sembolî zî nêhesibîyenê.

Sembolî objektîf ê. Sembol erzîyenê ortê û beno ke merdimî înan pê nameyanê cîya-cîyayan name bikerê û cîya-cîya şirove bikerê. Beno ke tayê tesmîl û objeyî kulturane cîya-cîyayan de yan zî wezîyetanê eksê yewbînan do sembolîze bikerê, ancîna beno ke averşîyayîşê zamanî reyde zêdebîyayîşê tebaqayanê manayan ra girêdaye û netîceya tecrubeyan de hetê merdîman ra manayanê neweyan dîyayîşê înan ver mesajo ke danê cîya-cîya bê.

Sey nimûne sembolê boxe tradîsyonanê cîya-cîyayan de di manayanê cîyayan de ameyê şuxulnayîş her di manayî eksê yewbînan ê. Boxe tayê tradîsyonan de hêzê (qewetê) semawî û berzî sembolîze keno, tayê teradîyonan de zî hêzê erdî, yan, hêzo ke anceno ver bi cêrî sembolîze keno.¹⁰ Seke yeno vînayene mumkun o ke manaya yew sembolî, kulturane cîyayan de, goreyê rol û tesîrî ke sembol ê kulturî de wayîrê înan o, manayanê cîya-cîyayan îfede bikero. Na çarçewa de ancîna mumkun o ke manaya sembolî goreyê şertanê demî (wextî) îzafî bo. Yanî sembol yew prosesê averşîyayîşî û bedilîyayîşî mîyan de yo. Feqet ganî (gereke) bedilîyayîş sey manayanê cîyayan ney, şekilê merhale yan zî derece de fam bibo. Saltî, derheqê na babete de asmên sey nimûne dayo û bi no hawa fambîyayîşê na babete zelal kerdo. Salt manaya sembolê “asmên”î wina terîf keno: “Asmên, çimê yew kesî ke Dewro Entîko de ciwîyeno û mefhûmê fezayî ra bêber o, sey asmeno qubeyên o ke, o ey pê çimanê xo vînenê, tede birûskî erzenê û tayê estareyî seke kemane xêz bikerê bi şeqîyayîş akewenê û hewn a şinê”¹¹ terîf keno. Feqet yew keso ke derheqê fezayî de zanayîşê ey xorîn o, seba ke zano îhtîmal o ke vatoxî do pê sembolê “asmên”î feza qest kerdo, ey do sembolî ra her di manayan zî bivetêne. La yew wendekarê înisîyasyonî ke zano kaînat wayîrê yew sturukturê esîrî ke o madeyanê seyyal û suptîlan ra awan bîyo û eşkeno pê dubleyê xo seyahetê astralî bikero zî sembolê “asmên”î –seba ke ge-ge mumkun o, o do tebaqabîyayîşê ke sey “asmêno hewtqat” name beno qest bikero- her hîrê manayan de fam bikero û ser o vîndero. Seke yeno vînayîş şiroveyê sembolî ke prosesî mîyan de xo aver benê û ê do hîrabîyayîşê sînoranê

7 Sezaver Seçki, *İmgelerin Olayların Sembolik Saklı Mesajı*, İstanbul, 2015, s. 34.

8 Sezaver, e. n. v. , s. 30.

9 Necmettin Ersoy, *Semboller ve Yorumlarla Görünenden Görünmeyene*, İstanbul, 1990, s. 12.

10 Alparslan Salt, *Ansiklopedi Neo-spiritüalist Yaklaşımlarla Ezoterik Bilgilerin Işığında Semboller*, İstanbul, 2017, s. 72.

11 Salt, a. g. e. ,7.

şiroveyan û keşfkerdişê manaya sembolî yê xorîne rê destek bidê. Yanî keşfê îmalê yew kayê pazilî beno.

Kes eşkeno vajo ke Îslamî de sembolîzm Quranê Kerîmî reyde dest pêkerdo. Quranê Kerîm, do seba ke yew kitabo ke adetê merdiman, nîzamê komelî binê ra bivurno bibîyêne, gereke emrê ke derheqê adetanê dewamkerdeyan yê merdiman de yê, merhela bi merhela bimusnayêne. Sîstemo ke eşkayêne ney temîn bikero sîstemê sembolîzm bi. Kes eşkeno estbîyayîşê ayet û kelîmeyê Quranî ke manaya înan muhakem û muteşabih ê naye rê nimûne bido. Beno ke metnê pîrozî (bimberekî) qismêkê melumatan hetê mana ra nimite bidê û tayê manayê ke ê sembolîze kenê, înan zî sey çime bidê.

Nê sembolî nê ke tenya metnanê pîrozan de, hikayeyanê şarî yê fekkîyan de zî zaf rey ameyê gurenayîş û ge-ge kulturânê cîyayan de manayê cîya-cîyayî temsîl kerdê. Hikayeyanê şarî tena erjanê kulturî neqil nêkerdê, eynî wext de sanikî û destanî ke elementê muhîmî yê kulturê fekkî yê, bi seserran rayîrê neqilbîyayîşê înan teşkîl kerdê. Sanikî ke cîya tradîsyonan de elementanê virazîyayan yê tewr muhîman ra yê, estîşê asewayî yê objeyan û kesan ke ihtîva kenê ra teber, tehayulê yew wasitaya komunikasyonî bîyayîşî yê manaya ke temsîl kenê zî xo reyde vetê meydan. Destan û sanikî ke estena kulturî yê şarî yê, zemanî reyde vera-vera eynî sey mîrî pê dîn û strukturê kulturî yê şarî mîşte benê û manayê ke sanikî ihtîva kenê ancîna zemanî reyde hîna vêşî mana gênê û resenê yew strukturê qewetînî. Eke kes sembolan tenya hetê şekil û asayayîşê înan ra bierjno, şertanê dewrî (çaxî) nêgîro çiman ver, nêşkeno yew prosesê sexlam û faydedarî temîn bikero. Aye ra gama ke sembolî yenê şirovekerdiş gereke nê pêro fatorî bigîrîyê çiman ver.

2. Têkilîya Mîyanê Ziwanê Sanike û Ziwanê Sembolî de

Ziwano sembolîk o ke her wareyê edebîyatî de xo dano hîskerdiş, xususan eseranê kulturê fekkî yê sey destan, hikaye û mîtî de xo dayo hîskerdiş. No ziwano sembolîk hetê unîversalî yê sanike teşkîl keno.

Fromm o ke bale anceno mana û vîrardoxê (*çağrışım*) ziwane sembolîkî ser wina vano: “Çîyo ke mentiqê nê ziwani de muhîm o, zeman û feza nîyê, întensîfî (*kesafet*), mana û virardox ê. Ziwanê Sembolî, tek ziwano ke merdimîye o awan kerdo û averşîyayîşê tarîxî reyde semedê heme kulturan eynî yo. Seba ke bîşkiyo ziwane mîtosî, sanikî û hewnî ke yew gramer û strukturê înan yo munhasirê înan o est o fam bibo, gereke ewilî taybetmendîyê (xususîyetê) nê ziwane sembolîkî bêre analîzkerdiş.”¹² Sanikî eseranê hikayeyî yê fekkî mîyan de êyê ke tewr dewlemend (zengîn) ê û wayîrê xezîneya kulturî yê, hetê vatoxîya sembolîkî ra epey zengîn ê.

Sanike, edebîyatê dinya de, elementanê tewr zengînan yê edebîyatê fekkîyan ra yew a. Bi xususîyetanê kulturîyan îlawebîyayîşê nê edebîyatê fekkî, sanike hîna zêde bena zengîn. Sanikê ke ma na xebate de ser o vînderfî, kirişnayoxê kulturî yê şarî yê ke nê sanikî aîdê ey ê.

La Fontaine, bi vatoxîya sembolîke yewna fonksîyonî dano esteyanê bêganan ser.¹³ Yanî mavajê motîfê yew lu yan zî marî sanikan de ca gêno, hetêk ra xususîyetanê ke aîdê merdiman ê, karakterê xo de ihtîva keno hetêk ra zî wazeno ke mesajanê nîmiteyan înan ser ra bido. Yanî lu/luye şeklê cîsmanî yê qurnazî ya.

Hedefo ke vateyanê fekkîyan de yeno waştîş ke biresnîyo ci, pê ziwane sembolî resnîyeno ey. Yewna xususîyetê sanikanê zazakî ke bale anceno, tede şuxulnîyayîşê ziwane sembolîkî yo. Komelê Zazayan rasterast ney bi hawayo sergirewtî îfadebîyayîşê hîs û fikran, îstîqamet da xebata ma.

Analîzkerdişê sembolan tena çarçewaya sanikan de ney, gereke heme eseranê fekkîyan û edebîyatê nuşteki yê şarî de bêro kerdiş. Mesela beno ke xebitnayîşê sembole cinî sanikan de cîya îdyoman de cîya bo. Temamê nînan her mecra de mana û muhewaye înan ra zafêr çîyan vanê. Tayê înan bale ancenê rewşanê (halanê) psikolojî ser, tayê înan zî beno ke bale biancê rewşanê sosyolojîkan yan zî tarîxîyan ser.

Semedo ke ma sembolan tam fam bikê, gereke ma bîşkê ziwane sembolîkî baş biwanê. Ziwanê sembolîkî reyde manaya sanike zî do bibedilîyo û sanike manayanê neweyan qezenc bikero. Vera-vere ka masalî bêre analîzkerdiş, xorîniya manayanê înan do hîna zêde bo û esasê sanike bivejîyo meydan. Mesela mixara (şikefte), şêr, yan zî yew saye manayê înanê ke rasterast asenê ra teber, mesajanê cîyayan zî ihtîva kenê. Fam beno ke mixara rahîme maye/dadîye, xuzurê zerrîya merdimî, şêr hêzî (qewetî), domînatîye, xurur û cesaretî temsîl keno. An-

12 Erich Fromm, *Rüyalar, Masallar, Mitler*, İstanbul, 1995, s. 22.

13 Tanju İnal, *La Fontain'î Yeniden Okumak/Anlamak*, S. 3, Ankara, 1992, s. 305.

cîna fam beno ke saya sanikan zî cinsîtiye, qedexeyî (yasaxî) sembolîze kena. Seçkî sanika ke wanîyena (yena wendiş) aye ra hayîdarbîyayîşî wina îfade kerdo:

“...şima eşkenê bi zerrîya xo ya safe bawer bikerê ke sanikî heqîqetî vanê. Şima zanê ke Alice qet dîyarê harîka şax-aneyîyan ra nêvejîya teber. Şima winî his kenê ke Alice şima bi xo yê. Belkî şima wexto ke aye sey “sanika domanan” bigoşdarê sembolan ferq nêkerê, la a sanika domanan, tamamen merdimî/e, tebîetî, heyatî, bi kilmî raywanîya ruhî vana.¹⁴

Eke ziwanê sembolîkî û ziwanê sembolîkî yê sanikan ser o bêro vindertiş, perspektîfê bînî ra ewnîyeno sanikan ra û naye ra girêdaye mumkun nîyo ke zengînîya înan nêro vînayîş.

3. Zazakî de Cayê Sanikan

Sanikê ke dewranê zaf verênan ra ameyê resayê zemanê ma, çi ê unîversalî bê çi yê ma bê zihne ma de ca girewtê ke di nimûneyê înan yê namdarî Sanikê Hezar Şewan, Sanikê Grîmm Birayan û Sanikê Ezop ê. Nê sanikê ke goşan bi goşan demêkê derg bi vatişê fekkî estena xo ramitê û dima ra bi destê arêkerdoxanê profesyonelan û amatoran ameyê arêkerdiş û vîyartişê nuştîşî bîyê. Herçiqas no proses qetî nêbo zî xususan xebatê arekerdişê Grîmm Birayan sey xebatê verênî yê nê warî qebl benê. Babetê ke kesê ke cigêrayîşê sanikan kenê, ser o vîndenê înan ra yewe zî çimeyê sanikan ê.

Tarîxê Sanikan yê Dinya (Cîhanî) de derheqê muştêrek bîyayîşê sanikan de zaf fikrî vejîyê orte. Nînan ra yew zî fikrê ke çimeyanê Sanikanê Grîmm Birayan de ser o erzîyayê orte. W. Grîmm veteyê verênê kitabê xo *Kind-er und Hausmarchen* de derheqê çimeyanê sanikan de di fikrî eşte orte.¹⁵

1) Teorîya Hind û Ewropa: Sanike ê mîletan ke ziwanê înan kewenê keyeyê (aîleya) Ziwananê Hînd û Ewropa, mîrasê Medenîyetê Hînd û Ewropa ke yew zemanê zaf verênî ra ke nêno zanayîş ra mendo.

2) Teorîya Mîletanê Parçebîyayan: Sanikî, halê parçebîyayî yê mîtanê kehenan ê. Mumkun o ke nê ancax mîtê ke nê ci ra vejîyayê, bi îzahkerdişê înan fam bibê.

Tarîxê Folklorê Dinya de derheqê dinyaya efsûnina sanikan de heta seserra peyêne yew tradîsyono nuştêki yo ke sewîyeya cîdî de ameyo peydakerdî û sayeyê ney de sanikê az bi aze (jenerasyon bi jenerasyon) neqîl bîyê. No, bêşik semedê zazakî zî muteber o. Zazakî ya ke wayîrê tradîsyonê fekkî yê zengînî ya, semedo ke coğrafyaya ke tede qisey bena de kulturê bînan reyde yewbînîserotesîrkerdiş mîyan de ya, xezîna xo ya sanikan bi hawayo bihêz (qewetin) muhazefz kerda û hema kena zî. Semed zazakî de Anuk zî wina îzeh kerdo: “Bi ekserî sanikî; çendtewrîya kulturî ya yew komelî û qodanê kulturî yê fekkîyan re bîngêhê xo gênê. No girewtîş sey mîletanê bînan, bîyo helqaya verên ya xebatanê kulturî û etnolojîkî yê Kirdan. No kultur, bîngêhê xo qal û performans ra geno. No neqlbîyayîş, hetê bîyayîşê bi fekkî ra-bi nuştêki muhîm o. Çîyo fekkî, bibo çîyo nuştêki û çîyo ke bi goş bêro goşdarîkerdiş bibo çîyo ke bi çim bêro vîynayîş hetê avabîyayîşê kullîyatê nuştêki ra yew paraleltî mojneno.”¹⁶

Zazakî de muqabilê nameyê *sanike* bi cîya-cîya çekuyan vejîyena vernîya ma vernî û hetanî nika şarî mîyan de yew formo standart vila nêbiyo. Zazakî de no term mintîqa bi mintîqa sey “Mesele, sanik, sonik, vîstaneke, fistunek, estaneke, şanike ûeb.” name beno. Manaya umûmî de leksîkolojîya çekuye de yew bedilîyayîş behsê mewzûyî nêbo zî, eşkiyeno ke nê forman ra vurîyayîşê vengyan yê mintîqayanê cîyayan bêro vînayene. Lezgîn çekuyê Zazakî yê cîya-cîyayî ke muqabilê sanike de yê, înan wina reze keno: “sanike, estaneke, estanike, estoneke, estonike, vîstaneke, vîstanike, vîstonike, şanike, sonike, sünike, şonike”.¹⁷ Seke yeno vînayîş Zazakî de çekuya Zazakî netîceya bedilîyayîşanê fonetîk û leksîkolojîkî de mintîqa bi mintîqa bi yewna şekil gêna.

Ferhengê Kirmanckî (Zazakî)- Tirkî-Kirmanckî ke hetê Grûba Xebate ya Vateyî ra amade bîyo û serra 2001î ra nat yeno hîra û aktualîzekerdiş de formê standartê sanike sey “sanike, estenake” tewsiye beno.¹⁸ Nê her di

14 Seçkî, *İmgelerin Olayların Sembolik Saklı Mesajı*, s. 31.

15 Umay Günay, *Elazığ Masalları*, Erzurum: Atatürk Üniversitesi Yayınevi, 1975, s. 17.

16 Nevzat Anuk, “Sözlü Kültür ve Zazaca Masallar,” *Mukaddime* 5, 2012, 75-87, s. 76.

17 Kadri Yıldırım, İbrahim Bingöl, Roşan Lezgin, *Edebîyatê Kirmanckî Ra Nimûneyî (Zazaca Edebiyatında Örnekler)*, Mardin: Weşanê Enstîtuya Ziwanê ke Tirkîya de Cîwîyenê ya Unîversîteya Artuklu ya Mêrdîni, 2012, s. 50.

18 Vate Çalışma Grubu, *Ferhengê Kirmanckî (Zazakî)- Tirkî Kirmanca (Zazaca) – Türkçe Sözlük*, İstanbul: Vate Yayınevi, 2016, s. 684.

formî, hetê organanê cîyayê ke xebatanê na grûbe taqîb û tetbîq kenê, tercîh benê. Na mana de ma eşkenê vajê ke nê di formê standartî yê muqabilê çekua sanike neşrîyatan de vila bîye. Bê nê di forman, Zazaca-Türkçe Sözlük yê Turgutî goreyê Zazakîya ke Pali, Çewlîg û dormaleyê nînan de yena qalîkerdiş, nuşto de semedê sanike “vistunik, fistunik” gurenayê. ¹⁹ *Listeya Zazaca-Türkçe û Türkçe-Zazaca* yê Hayigî ke tede xezneya çekuyanê mintiqayê Çermûge, Sankûş, Sêwregi û Aldûşî esas girewta, de çekuyê “istanik, sanike” muqabilê sanike de xebitnayê. ²⁰ Selcanî zî kovara Hêvî ke serra 1983yî de neşr bîya de, folklorê Zazakî ser o gurîyayo û tayê arêkerdişê xo na kovare de weşanîyeya. Selcanî na xebata xo de çekuya sey “sanik” û “mesele” di formê cîyayî şuxulnayo. ²¹

Ma eşkenê nê datayan ser ra hereket bikerê, bedilîyayîşê vengên ke mintiqayan ra gore çekuye de hasil bîyê zî bigêrê çiman ver wina vajê: Zazakî de semedê formê standardî yê sanike hîna zaf çekuya “sanik” ameyo weşinayîş. Ma zî na xebate de cayê ke îcab kerd de xebitnayîşê na çekuye munasîb dîy.

4. Bi Hawayo Umûmî Ewnîyayîşêk ro Arêkerdişanê Sanikanê Zazakî Ser

Zazakî de vîyartişê edebîyatê nuştekî de gama tewr muhîme bi arêkerdişê sanikan ameya eştiş. Arêkerdişê sanikê zazakî yê tewr verênî hetê zıwanaso rûs Peter I. Lerchî ra mabênê serranê 1853 û 1857 de ameyê kerdîş.

Şerê (Herbê) Kirimî ke mabênê Çarîtiya Rûsya û Împaratoriya Osmanîyan de bîya, bi wesîleyê esîr girewîyayan mîyan de estbîyayîşê hîrê kesan wesîleyê dest pê kerdîşê na xebate bîyo. Lerchî materyale ke semedê weşanî hadre kerdê, bi nameyê “*Forschungen über die Kurden und die Iranischen Nordchaldaeer* (Kurdan ve Keldanîyanê Bakurî yê İranîyan Ser o Cigêrayîşî) sey di cildan neşr kerdê. Cildê yewinî de 7 teneyî metne kirdkî (zazakî) neşr bîyê. Nê metnan ra 3 hebî derheqê lejanê aşîranê kurdan de, 1 roportajo ke Hesenî (Çewlîgij) reyde kerdo û 3 hebî zî sanik ê. ²² Nê sanikî reya verêne serra 1985î de M. Malmîsanî ra ameyî transkribîze kerdîş û kovara Hêvî de neşr bîyî. Kitabê yewinî de (1856), ca dayo melumatanê ke derheqê kurdan de yê, kitabê diyinî de (1857), ca dayo metnanê ke bi kurmancî û zazakî ameyê arêkerdiş û tercumeyanê înanê rûskîyan, kitabê hîrêyinî de zî (1858) ca dayo xebatanê xo yê zıwanî û çekuyanê zazakî û kurmancî. Peter Lerchî kitabê ke mewzûyê behsî yê, badê çapanê înan yê rûskî biney kerde kilmî û eynî dewrî de (1857-1858) bi almankî zî neşr kerdê. ²³

Badê Lerchî bi hawayo kronolojîk nimûneya diyine yê arêkerdişanê sanikan yew metno ke kitabê Albert von Lê Coqî ke “*Kurdische Texte-I,II*” ke Berlînde, 1903 de çap bîyo de, ca gêno. Nê arêkerdişan mîyan de o ke bi zazakî ya, metno ke bi nameyê “Hîkayetê İbrahim Paşa Lefzê Zaza” binê sernuşteyê “Hîkayetê Umer ibnî Elî Kosa” de ca gêno yo. ²⁴

Yewna xebate zî yew xebata folklorî ya ke hetê Qanatê Kurdoiyî ra virazîyaya. Kurdo tena semedê kurmancî ney semedê zazakî zî xebatî kerdê. Kurdoiyî serra 1939î de dest bi xebata xo kerda. Ey arêkerdayîşanê xo yê ke zazayê ke ê deman nêzdîyê Batûmî de meskûn bîyê, fekê înan ra arê kerdê ra behs kerdo. Feqet na xebate, pancas serran ra pey, têkilîya ke mabênê Kurdo û Malmîsanijî de pê mektuban virazîyaya, sayeyê aye de vejîyaya meydan û hetê Malmîsanijî ra kovara Hevî de ameya weşanayîş. Kurdoiyî, 1985 de nê metnî zereyê mektube de erşawitê Malmîsanijî. Sernuşteyê nê metnan zî “Qisa Cimsît û Qisa Rostem” ya. ²⁵

Xebatanê arêkerdişî yê Zazakî de oyo ke rolê ci maneno kerraya kîlîte M. Malmîsanijî û kulturê fekkî ra vîyartişê kulturê nuştekî yê zazakî de o wayîrê cayêkê zaf muhîm o. Proseso ke pê xebatê arêkerdişan yê kovara Tîrêjî dest pêkerdo, dima ra pê kitabê Malmîsanijî “*Folklorê Ma Ra Çend Numûney*”²⁶ dewam kerdo ke pê nê kitabî bingeyê edebîyatê Zazayan ameyo ronayîş. Badê nê prosesi zî xebatê Edebîyatê Zazakî yê Şarî vera-vera

19 Harun Turgut, *Zazaca-Türkçe Sözlük*, İstanbul: Tij Yayınları, 2006, s. 351.

20 Roşan Hayig & Brigitte Werner, *Zazaca-Türkçe Sözlük ve Türkçe-Zazaca Sözcük Listesi*, İstanbul, 2012, s. 377.

21 Zilfi Selcan, “Folklorê Kurdî ebe Zarave Dimilkî”, *Hêvî*, S. 1, 1983, s. 83.

22 Seyîdxan Kurij, *Metnî Verên yê Kirdkî Xebatê Kurdoloji yê Peter Lerch*, Diyarbakır: Lis Yayınları, 2017, s. 25.

23 Mehmet Aslanogulları, Lerch’in Zazakî Derlemelerinin Çevrimyazımı ve Türlerine göre Sözcüklerin Tahlili, Bingöl Üniversitesi Yaşayan Diller Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Bingöl 2014, s. 14.

24 Yıldırım, Bingöl, Lezgin, *Edebîyatê Kirmanckî Ra Nimûneyî (Zazaca Edebiyatında Örnekler)*, s. 39.

25 Ahmed Kirkan, “Qanatê Kurdo û Kirmanckî”, *Wêje û Rexne*, S. 9/10, İstanbul, 2018, s. 92-99.

26 Malmîsanijî, *Folklorê Ma Ra Çend Numûney*, İstanbul: Berdan Matbaacılık, , 2000.

nîsbetê cîdî dewam kerdê, erjanê (qîymetanê) folklorî ra hîza zêdê (vêşî) eleqe ameyo mojnayîş. Canî, teze xo yê masterî ke nameyê xo “*Bîblîyografyaya Kirmanckî (Zazakî) (1963-2017)*” yo ke serra 2018î de tamam kerdo de, nameyê kitabîna ê ke mabênê 1963 û 2017î de neşr biyê, bi no qaîde rêze kerdê.²⁷

5. Tehlîlê Sanike: “Keku”

Keku yan zî Kekû, Zazakî de name û teferuatê ke mintîqa bi nîntîqa bibedilîyo zî, sanikanê vilabîyayan û muhîman ra yew a. Bê ke kes biewnîyo sembolan û tîpanê ci, îcab keno vajo ke na yew nezîre ya ke semedê xoza (tebîetî) ameya kerdiş. Badê arêkerdişî mi yew çimeyê kesî ra pers kerd û va “Kekû heqîqet de rast a, bîya?” Cewabê ci semedê hetê bellîkerdişê têkiliya sanike-rastvînê komelkî ra zaf muhîm bî. Çimeyê kesî ke verê vat ke mi na sanike gedeyanê/tutanê xo ra vata û dima wina dewam kerd:

“Senî rast nêbena! Wexto ke wextê kengere name ti bivejîye koyan muheqeq ti vengê aye bieşnawe. Ma nêşkenê aye bivînê, la vengê aye yeno. No veng nêmaneno vengê tu teyre, işê Homayî ha! Duayê feqîre qebul kerdo.”²⁸

Seke nê îfadeyan ra zî do fam bibo, yew eleqeyê nêzdî mîyanê sanike, heqîqeto ke sanikan de yeno vatiş û **cuya** komelî mîyan de est a û na têkilîye ke êyê ke sanike vanê, bizzat hetê înan ra ronîyena. Gama ke beşanê (qîsmanê) verênan de kerdêne ke bawerîyanê komelê zazayan îzah bikerê, ma mîstîsîzmî ra qal kerdbî, a no mîstîsîzm destek dano nê mûnîteyan (kurguyan) û înan aver beno. Zaza yê ke hîna zaf mintiqayanê koyînan de ciwîyenê (Çewlîg, Dêrsim, Erzingan) yew şeklê ciwîyayîşî û bawerî ke xoza (tebîetî) reyde ahengdar û eynî wext de vera xoza hurmetkâr o, peyda kerdo. Ma eşkenê nê şekilê bawerî ke her gandaro ke xoza de yo, paweno (mudêfa keno) û ey rê hurmet keno, gelek deyişanê zazayan yê Elewîyan de û rîtuellanê înan yê rojaneyan de bivînê.

Sembolo tewr muhîm o ke sanika Kekû de bale anceno demar demarrî ya. Sanikan de zidîyê (eksêyewbînîye) cayêko muhîm gênê; vera başî/e de xirab/e, vera kesê hêvîdarî (omidar) de keso bêhêvî (bêomid), vera rindî de xirab est o.

Sanike de aîleya ke şayî mîyan de ciwîyena, wexto ke maye (dadiye) mirena, pîyo ke di gedeyanê (tutanê) xo reyde tena maneno yewna cinî dir zêwecîyeno. La cinîya ke aye dir zêwecîyayo nîyetxirab a û tutan ra qet hes nêkena. Karakterê na cinî maneno yê a demarrî ya ke sanika Pîsingwele (tr. *Külkedisi*) de vîyarena. Tutan ra nefret kena û çeşit-çeşit xirabîyan plan kena. Nê planê ke netîceya înan de tutan ra yew mireno, demarrî kenê karekterê xirabê sanike.

Arketîpe sîye ke bi wesîleyê na sanike wazîyeno ser o bêro vindertiş, eşkiyeno pê demarrî îzah bibo. Termê arketîpî ke tirkî de sey “nimûneya verêne” tewr verê hetê C. G. Jungî ra dîsîplînê psîkolojî mîyan de ameyo xebitnayîş. Arketîp o ke her ke şîyo (Zemanî reyde) kewto warê xebata dîsîplînanê bînan, xususen tehlîlanê sanikan de zaf yeno şuxulnayîş.

Jung o ke ronayoxê psîkolojîyo analîtikî yo û mutefekîr o, wina vano:

Arketîpî eslê ci de îmge yê ke sey erjanê muşterakan yê merdimîye vizêrî ra neqlê ewroyî, azî (neslî) ra neqlê azî (neslî) benê. Îzah keno ke arketîpî cuya rojaneyê ferdî ra heta eseranê edebîyan yê çeşit-çeşitan waranê cîyayan ser o tesîr kenê. Xususen sey sanike, destan û hikayeya şarî ke tewirê ke terzê înan vatişkî (*anlatımsal*) yo, pê zıwanê sembolîk û binhişmendîya muştereke û xaseten zî mîtan reyde eleqeyêko înan yo nêzdî est o. A seba ke zıwano sembolîk û arketîpê ke înan de yê, bivejîyê orte, bi gurenayîşê formulê Campbellî yo “aqitîyayîş-resayîş-agêrayîş” ke mumkun o ke merdim xo biresno melumatî-heqîqetî şifrekerdeyî. Sanike yan zî hikayeya şarî de qehreman seba ke munasîbê arketîpanê “aqitîyayîş-resayîş-agêrayîş” prosesê ferdîbiyayîşî tamam bikero beşdarê (tewrê) dest pê macera keno. Nê prosesî de arketîpê “ferdo berz”, “sîye”, “anîma-anîmus” vateyî mîyan de temamê maceraya ke bi hawayo erjanê sembolan reyde mûnîteyî ya de rol gênê. Bî tehlîkerdişê nê arketîpan, orte rê vetişê erjanê sembolîkan yê eseran mumkun beno.²⁹

---

27 Mutlu Can, *Bîblîyografyaya Kirmanckî (Zazakî) (1963-2017)*, Mardin Üniversitesi Yaşayan Diller Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Mardin, 2018, s. 36-38.

28

29 Okan Alay, “Evvel mi Gelsin Sonra mı? Masalı ile Gündeşlioğlu Halk Hikâyesinin Arketipsel Tahlili”, *Millî Folklor Dergisi*, S. 96, İstanbul 2012, s. 58.

C. G Jung o ey na îdîa eşta orte ke pê şirovekerdişê eseranê edebîyan yê çeşit-çeşitan, eseranê hunerî û hewnan eşkîyeno ke do birrsîyo arketîpan, derheqê çimeyanê arketîpan de nê fikrê xo veto vernî:

Ez bi zafî rastê famkerdişê xeletî (şaşî) ke goreyê ey muhtewaya arketîpan yê bellîbîyayî ya, yanî yew tewir “fikir o” ke binheşmendî ra peyda beno. Naye ra, fayde est o ke binê ci nê xususî xêz bibo: Arketîpî sey muhtewa ney, tena hetê şekilî ra bellikerdeyî (dîyarkerdeyî) yê, bellikerde bîyayîşê înan zî zaf sînorkerde yo. Muhtewaya “îmgeyaverêne” ancax eke a şuûrin, naye ra girêdaye pê melzemeyê ceribneyîşê şuûrinî pirrê bo bellikerde bena. Oxro ke şekilê arketîpan seke mi verêyewna cayî de îzah kerdbî, eşkîyeno sîstemê mîhverê yew krîstalî dir muqayese bibo; sîstemê mîhverê krîstalî, yew mana de verê ra şekil dano peydabîyayîşê krîstalî ke awîna esasî de yo, la o bi xo wayîrê yew estena madî nîyo. Esteyo madî, ancax yew hawayo xususî taximbîyayîşê îyonan û dima ra zî yê molekulan (zerreyan) vejîyeno meydan. Arketîp bi xo yew elemano tal û safî şekilî yo, teswîrê xo îhtîmalê *a priori*, *facultas praeformandî* (qabîliyeto dîzaynkerde) ra teber çiyêk nîyo. Çiyê ke pê rayîrê îrsiyetî neqil benê teswîrîniyê, şekilê. No semed ra teqabulê însiyakan ke ancî ê şekilkî yê. Senî ke nêeşkîyeno estena arketîpan bêro îspadkerdiş, heta ke bi hawayo konkret nêrê vînayîş estena însiyakan zî nêeşkîyeno bêro îspatkerdiş. Semedo ke şekilê ci bellikerde yo, ci rê nimûneya dîyayîşê peydabîyayîşê krîstalî îmkanê fehmkardişê zelalî temîn keno, çunke sîstemê mîhverî strukturê her yew krîstalî ney, tena strukturê stereometrîkî tayîn keno. Beno ke krîstalî qij yan gird bê, goreyê strukturê rîverîye yan zî pêyewbînangirewtîşanê înan cîyayîyan erz bikerê. Çiyê ke nêbedilîyeno, sîstemê mîhverî yo ke tim prensîp de wayîrê eynî nîsbetan yê geometrîkan o. Eynî çî semedê arketîpan zî muteber o: arketîbo ke prensîb de mumkun o bêro wesifnîyayîş, şekilê tezahure xo wesla konkret (muşexes) ney, wayîrê yew dendika mana ya ke tena prensîb de belî kena û nêbidîyena. Mavajî arketîpê maye (dadîye) bi hawayo ampîrîk senî tezahur keno, no tena ey ra nêno zedekerdiş, sewbîna çimeyan ra zî kokdar beno. ³⁰

C. G. Jung gama ke behsê manayanê muhîman îhtîvakerdişê arketîpkan ra behs keno, îşaret keno ke înan nêvînayîşî ra ameyîş yan înan ser o nêvindertiş yew zayîyat o. O, ano ro ziwan ke eke arketîpî bêrê analîzkerdiş û teslîmê ferdî bibê, o wext do eşkîyeno hîsê “vîndîbîyaye”yî bêro telafikerdiş. ³¹

Alay derheqê arketîpî behse no kerdo: “Termê arketîpî beşa huneran de û sewbîna cigêrayîşanê edebîyatî û felsefeyî de yena şuxulnayîş. Heto bîn ra eleqayê xo mîtolojî û şirovekerdişê hewnan zî esto. Her kamca de bişuxulîyo seba fehmkardişê form û muhtewayî hetkarîyêka muhîm îfa keno. Belê, arketîp çî yo?” Seke nameyê xo ra zî yeno fehm kerdiş bingeyê nê terzê nezerî arketîp ser o awan bîyo û heto bîn ra eleqayê xo psîkanalatîk ra zî esto. Tîya de konseptê “arketîp”, hemmanayê çekuyê “nimuneyo verên”, “prototîp” o. Çekuyê arketîpî yunankî ya û uca ra verê cû dekewta fransîzkî (archetype) û uca ra zî zîwananê bînan. ” ³²

Ma eşkenê nê erjnayîşan ra hereket bikerê û demarrî ya ke sanika Kekû de est a, zereyê arketîpê sîyayî de bierjnê. Sîye, yew parçeyê ma yo ke ser o tedayî benê, estena ci nêwazîyeno, manayê negatîfî atfê ci benê; şexsîyetê ma yo ke hem teberêhişmendîya ma ya ferdî hem zî ya muştêreke de binê tedayan de mendo. ³³

Demarrî û kênayê aye ke sanikanê komelanê cîya-cîyayan de timûtîm est ê. nimûneyê arketîpê sîye yê. Nê elementê sîye yê, yanî ê hetê kesî yê ke, ego înan nêwazeno yan zî bêfayde muteala keno û coka înan tarî mîyan de verdano. ³⁴

Tabloyê cerênî yo ke, o fikranê C. G. Jungî ra girêdaye virazîyayo de arketîpê bingeyênî, terîf û sembolê înan yenê dîyayîş:

ARKETÎP	TERÎF	SEMBOL
Anîma	Hetê cinî yê camêrdî yê teberêhişmendî de	Cinî, Dayîka Meryem, Mona lîsa
Anîmus	Hetê camêrdî yê cinî yê teberêhişmendî de	Camêrd, Îsa, Don Juan

30 Carl Gustav Jung, *Dört Arketip*, (Çev. Zehra Aksu Yılmaz), İstanbul: Metis Yayınları, 2015, s. 21.

31 Jung, e. n. v. , s. 24.

32 Okan Alay, “Analîzê Arketîpkî yê Sanika ‘Xerîb û Nasîb’î.” *Nubihar Akademi* 5,125-126, r. 127.

33 Mariia Talianova, Türk ve Rus Halk Masallarında Kadın Arketipinin Karşılaştırılması, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2015, s. 61.

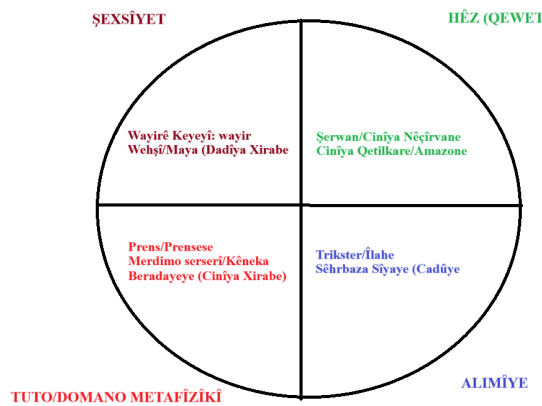
34 Talianova, e. n. v. , s. 62.

Persona	Hêvîyê ke hetê komelî ra hasil bîyê û rolê sosyalê însanî ke perwerdeyo ke dewre tutîye de ameyo girewtîş ra peyda bîyo.	Maske
Sîye	Hişmendî de yo û çîyo ke ferdî îspad kerdo, eksê ey o ke teberê-jhişmendî de yo	Şeytan
Şexsîyet	Merkezo ke balansê (muwazeneyê) ferdî peyda keno û tîmsalê hemeyî û ahengi yo.	Mandala
Merdimo Alim	Awankerdişê alimî û tecrubeyê heyatî yo	Pêxamber
Homa	Reya peyêne ca ameyîşê pşîkeyî ke sewqê dinya bîyo	Çimê Tîje/Rojî (Çimê Ra'yî)

Tablo 1. Arketîpê Jungî yê Bingêyîni³⁵

T. Chetwynd zî tîplojiyê C. G Jungî xo rê esas gêno û derheqê rolanê cinîye ser o kategorîzasyonî keno. Şekilê kategorîzasyonê ey wina yo.

Şekil 1. Kareya Arketîpan yê Chetwyndî³⁶

Mayîye/Dadiyîye, nîsbetê mana û rolê aye komel bi komelî bibedilîyo zî sey erjêko pîroz yeno vînayîş. Dadiye, kes a ke vera tutanê xo wezîfeyê dadiyîye, vera mêrdeyê xo zî wezîfeyê cinîyîye ana ca. Dadiya ke tutan ana dinya, ihtîyacanê înanê bingeyênan vînena û bi no hawa ciwîyayîşê xo ramitişê/berdewamkerdişê înan temîn kena; gama ke nê heme çîyan kena bê ke vera înan de yew çî bipawo kena. Tutan xususîyetê dadiyan yê muhafazekerdişê/mudafakerdişê tutan, hetê tayê kesan ra sey însîyakî bêro şirovekerdiş zî ma winî fikirîyenê ke hasilbîyayîşê na rewşe (nê wezîyeyî) de rolêkê muhîmî yê hêvîyanê komelî zî est o.

Demarrîya ke sanikan de vejîna vernîya ma, nê wezîfeyê ke atîfê dadiye benê, tena înan nîyana ca, eynî wext de kêna û oxulluxanê xo rê tewir-tewir xirabîyan kena û bi no qayde yew karaktera xirabe bîyayîşê xo îspad kena. Çîyo ke demarrîye sey tîmsalê xirabiye nişan dano, dadiya heqe zî qîymetin keno no feraset o.

Demarrîya ke zafê sanikan de ca gêna, yê aye zî tutê xo est ê, vera înan hol û merhametin a. Feqet sanika Kekû de, demarrî ra tutî çin ê, verê nêzewecîyaya. Ma eşkenê na rewşe meylê zêwicîyayîşê zazayan îzah bikerê. Zazayî yew komelo pederşaxî yo û komelê zazayan de goreyê komelanê tradîsyonelan yê bînan monogamî hakim o. La eke cinî wefat bikero, semedê camêrdan (mêrdeyan) meylê newe ra zêwecîyayîşî mumkun û asan keno, la cinîya ke vîye (vîya) menda ra yeno pawitiş ke tutanê xo reyde biciwîyo.

Sanikê ke tede demarrî est ê, yewna motîfê sanikan ke înan de vîyareno pîyo/babiyo pasif o. Karakterê nê babîyan xirab nîyo, la vera xirabîyanê demarrî zî nêşkenê çîyêk bikerê. Ma sanika Kekû de rastê tîpê babîye winasî yenê. Babîyo ke fam beno ke tutanê xo ra hes keno, ameyîşê demarrî ra pey yew pozîsyono pasîfî de maneno.

Yewna detayo muhîm o ke sanika Kekû de bala merdimî anceno û tewir bi tewir çîyan ano merdim vîrî zî

35 <http://www.grandars.ru/college/psihologiya/typy-lichnosti-po-yungu.html> (Tarîxê cirêsayîşî: Temmuze 2017)

36 Talianova, e. n. v. , s. 64.

qetilkerdişê birayî yo. Ma nêşkenê vajê rasterast hedîseyê Habil û Kabilî rê ke vateyanê tewr verênan yê merdime ra yew o yew atif est o, feqet birayo ke masum o, bi destê waya ey ya pîlê kişiyayîşê ey, hetê qetilkerdişî ra pêmendîşê her diyînan teşkîl keno.

Felaketo ke pê yew tewreyo qulekerde dayîşê demarrî dest pêkeno, peynîya ey de waya ke haya ci nêbena ke kengerî ginenê waro, birayê xo suçdar kena ke ey kengeri werdê û pê kardî pîzeyê birayê xo birnena, akena û bi no hawa bena sebebe mergê birayê xo. Netîce de tutê ke qehramanê sanike yê, înan netîceya nê hedîseyî serra înan ra girêdaye hesab nêkerda. Aye ra waye ra vêşêr (zîyadêr) demarrî suçdar a.

Waya ke mergê birayê xo ver ezabê wicdanî ancena, Homayî rê dua kena û wazena ke yew teyre biba û sucê xo biqîro, biwano û binalo. Hetê Homayî ra qebulbîyayîşê duayî ra dima, waye bena teyra Pêpûge, şew û roje nalena, qîrrena û bi no qayde sucê xo îtiraf kena. No qîrrayîşê aye ke sanike ra teber sewbîna eseranê hunerî rê zî îlham bîyo, eserî ra bi eserî bibedilîyo zî zafane wina yo:

“Keku, Keku

Kamî kişt?

Mi kişt!

Kamî şût?

Mi şût!

Peynîye

Sanikê ke vîrê komelî yê kulturî yê, neslan mîyan de wasitayê neqilkerdişê kulturî yê muhîmê. Na mana de wayîrê wezîfeyê pirdî yê kulturî yê û sanike sey tewirêk qasê (hendayê) tarîxê merdimîye wayîrê yew tradîsyonê kehen ê. Sanike, xususan semedo ke yew tewir o ke elementanê bingeyênan yê sey cografya, atmosfero kulturî, terzê ciwîyayîşî yê yew komelî nişan danê fambîyayîşê strukturê sosyololîkî yê yew komelî de wayîrê yew pozîsyonêkê muhîm û fonksiyonî yê.

Ma, sanika Kekû ser o, verê hetê aye yê temînolojîkî ke termînolojîya sanikanê dinya reyde muştêrek ê, tehlîl kerdî. Na xebata arêkerdişî de metodanê muşahade, mullaqat û arêkerdişî ra îstîfa bîyo. Ma na sanika ke şarî mîyan de vilabîyaye ya, hetê aye zengîniya sembolîzmî girewîya çiman xo ver. Ma, averşiyayîşê zazakî yê warê folklorîkî ra behs kerd. Na nimûne ma sewqê nê fikî kena: Sanikê folklorê zazayan hetê sembolîzmî ra zengîn ê.

Prosesê nê arêkerdişan de ame vînayîş ke kulturê fekkî yê nê zazakî helîyeno, ma şahidîya ney bîy. Eke ma bi kilmî akerê, ê sanikê şarî ke vatişê înan ge-ge bi rojan ramitêne, yan vîra bîyê yan zî nêekîyenê sey verê hol bivajîyê û nîsbetê cîdî de vîndî bîyê. Naye ra girêdaye çekuyê ke aîdê xezîneya zazakî yê, vera-vera xo vîr ra bîyê û ge-ge zî çekuyanê bînan ke ê aîdê sewbîna ziwanan û mintiqayan ê herinda înan girewto. Mavajê merdim çiqas ke dewan ra şiro merkezê bajaran vînenê ke nîsbetê çekuyanê tirkî hende zîyade beno.

Ancîna na xebate de eşkîyeno ke tradîsyon, urf û adet, dîne şarî û erjê ke şarî rayîrê înan de vîndî kerde bêrê vînayîş. Mefhûme cinsiyetî yê sanikanê zazakî senî ke gelek (zaf) sanikan de yeno muşahadekerdiş na sanike de zî yeno vînayîş.

Karekterê “demarrî” ke sanika Kekû de ca gêno, yew karaktero ke mumkun o sey karaktero ke kerdişê xirabîyan dima yo û arketîpê sîye bêro namekerdiş. Yewna sembolo vilabîyaye zî sembolê hûmaran ê. Sanike de zaf rey-an rastê nînan zî bî.

Xususan ke merdim eşkeno hûmaranê hîrê, hewt, çewres û yewî sey nimûne bido. Nînan ra ma derheqê sembole yewî ser o bifikirê û vajê ke, manaya sembolî de yew, yanî tek yew humar a ke aye xo rê mukemelîye, peynîya şaye (bextiyare) kerdo hedef.

Çimeyî

- Alay, Okan. “Analizê Arketîpkî yê Sanika ‘Xerîb û Nasib’î.” *Nubihar Akademi* 5, no. 19 2023: 121-132.
- Anuk, Nevzat. “Sözlü Kültür ve Zazaca Masallar.” *Mukaddime* 5: 2012, 75-87.
- Aslanoğulları, Mehmet. Lerch’in Zazaki Derlemelerinin Çevrimyazımı ve Türlerine göre Sözcüklerin Tahlili. Bingöl Üniversitesi Yaşayan Diller Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Bingöl 2014.
- Can, Mutlu. Bibliyografyaya Kirmanckî (Zazakî) (1963-2017). Mardin Üniversitesi Yaşayan Diller Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Mardin, 2018.
- Ersoy, Necmettin. *Semboller ve Yorumlarla Görünenden Görünmeyene*, İstanbul, 1990.
- Fromm, Erich. *Rüyalar, Masallar, Mitler*. İstanbul, 1995.
- Fromm, Erich, *Rüyalar Masallar Mitler*. İstanbul: Say Yayınları, 2015.
- Günay, Umay. *Elazığ Masalları*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi Yayınevi, 1975.
- Hayıg, Roşan. , Werner, Brigitte. *Zazaca-Türkçe Sözlük ve Türkçe-Zazaca Sözcük Listesi*. İstanbul, 2012.
- İnal, Tanju. *La Fontain’i Yeniden Okumak/Anlamak*. S. 3, Ankara, 1992.
- Jung, C. Gustav. *İnsan ve Sembolleri*. (Çev. Ali Nahit Babaoğlu), İstanbul, 2009.
- Kirkan, Ahmed. “Qanatê Kurdo û Kirmanckî”. *Wêje û Rexne*, S. 9/10, İstanbul, 2018, s. 92-99.
- Kurij, Seyîdxan. *Metni Verên yê Kirdki Xebatê Kurdolojî yê Peter Lerch*. Diyarbakır: Lis Yayınları, 2017.
- Salt, Alparslan. *Ansiklopedi Neo-spiritüalist Yaklaşımlarla Ezoterik Bilgilerin Işığında Semboller*, İstanbul, 2017.
- Seçki, Sezaver. *İmgelerin Olayların Sembolik Saklı Mesajı*. İstanbul, 2015.
- Selcan, Zilfi. “Folklorê Kurdî ebe Zarave Dimilkî”, *Hêvî*, S. 1, 1983, s. 83.
- Turgut, Harun. *Zazaca-Türkçe Sözlük*. İstanbul: Tij Yayınları, 2006.
- Türkçe Sözlük*, C. 2, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2005.
- Vate Çalışma Grubu. *Ferhengê Kirmanckî (Zazakî)- Tirkî Kirmancca (Zazaca) – Türkçe Sözlük*. İstanbul: Vate Yayınevi, 2016.
- Yıldırım, Kadri. , Bingöl, İbrahim. , Lezgin, Roşan. *Edebiyatê Kirmanckî Ra Nimûneyî (Zazaca Edebiyatında Örnekler)*. Mardin: Weşanê Enstîtuya Ziwanê ke Tirkîya de Cîwiyenê ya Ünîversîteya Artuklu ya Mêrdîni, 2012.

EK-1

Keku³⁷

Daykê yi mirena sekur munena. Buay ye zewucyen yo cînî un. Ti ra laj ben, ina qiçîk. Vuna de hadî ma şuer, ma şîn kîngerun. Şîna kînger vejena un kînger vejena kena torbe bin torbe' z qul kena. Domare yi bin torbi yi qul kena. Ya kînger vejena kena (...)kena zerre torbi. Kena zerri. O lajek te bena, biraye qijik. (...) unena kînger tede çîn.

Vun “Wulley ti piêr werd.” Vun “Wule abla mi tawê nîwerd.” Ona xinçîyer finena, kard finena pîze biraye xo ‘înnnaaa yoo tene hendo (muecnena) qijik hanî ho tede. O wo nîşene ru bermena. Bermena bermena vuna;

“Keku Keku Keku

Mi nikişt, kard kişt

Mi nipişt, xinçîyer pişt”

Bermena, bermena. . . Vuna “Alla Alla ti mi keku ki’r berz rîy dinya. Ti mi yo teyr ki’r berz rîy dinya, e nîşûrî kîye. Inkê e şîyer kîye ana mi ra vuna se? Mi kişena. Vuna ho ça ti qe laj mi kişt.”

Cenab-i Allah dua yi kabul ken. Alat ala emir ken bena . . . . bena yo teyro nişena yo dar a. Bo hema’z wendena. Eg sersuwe kum ‘g bizunse vuna se. Vuna;

“Keku Keku

Mi nikişt, kard kişt

Mi nipişt pe çaput pişt”

Kesê Çimeyî

1. Name, Peyname.
2. Tarixê Biyayiş, Ca.
3. Mekteb.
4. Gure.
6. Wext û Cayê Arekerdişê.
7. Kami Ra Musaya.

1. Ekinerker, Zeliha
2. Palu- ?
3. Wendişê aye est a.
4. Kebanîya.
6. Çolig - 26.03.2016
7. Vistewre xo ra.